

ӘОЖ 338.43(574)

¹Р.Т. Дуламбаева*, ²Г.М. Абдульманова¹Әл-Фараби атындағы Қазақ ұлттық университеті, э.ғ.д., профессор, Қазақстан, Алматы қ.²Әл-Фараби атындағы Қазақ ұлттық университеті, магистрант, Қазақстан, Алматы қ.

*E-mail: dulambaeva68@mail.ru

Қазақстан Республикасында дәнді-дақыл өнімдер кластерінің қалыптасуы

Қазақстанның қазіргі уақыттағы экономикалық жағдайларға байланысты аймақтық дамуын басқару мәселелері Қазақстандық аймақтардың әлеуметтік-экономикалық дамуының тиімді стратегияларын қалыптастыру және іске асыру бойынша жұмыстардың маңыздылығын қайта көрсетіп отыр. Аймақтардың дәстүрлі әдістер негізінде жасалған даму стратегияларының соңғы қорытындылары көп жағдайда жоғары жетістіктерді көрсетпейді және жаңа әдісті, яғни стратегияны аймақтық кластерлер негізінде қалыптастыруды талап етеді. Жаһандану үрдісінде кез-келген аймақ үшін тұрақтылық пен экономикалық тәуелсіздіктің маңызды шартына оның ішкі ұйымдастырылуы және жеке салалардың сыртқы жағдаяты мен инновациялық саясат құралдары есебінен жылдам бейімделгіштігі жатады. Аймақтардың бәсекеге қабілеттілігі оларда қолданылатын экономикалық қызмет субъектілердің тиімділігіне негізделген. Сондықтан кластерлік тәсілдеме, дәстүрлі салалық, өндірістік саясатқа балама ретінде аймақтың бәсекеге қабілеттілігін арттырудың тиімді құралы болып табылады. Осыны ескере отырып, берілген мақалада кластерлердің жалпы ерекшеліктерімен қатар Қазақстандағы кластерлік даму саясатының артықшылықтары, дәнді-дақыл кластерлерінің қазіргі уақытта тәжірибеде қолданылған модельдері қарастырылды. Сонымен қоса, Солтүстік Қазақстан облысындағы трансакциялық шығындар талданып, Қазақстанның кластерлік дамуының моделі және оны жүзеге асырудан пайда болатын әсерлер қарастырылды.

Түйін сөздер: кластер, синергия әсері, трансакциялық шығындар, фирмааралық кооперация, өндірістік белсенділік.

Р.Т. Дуламбаева, Г.М. Абдульманова

Формирование зернопродуктового кластера в Республике Казахстан

Проблемы управления региональным развитием Казахстана в современных экономических условиях постоянно актуализируют задачу формирования и реализации эффективных стратегий социально-экономического развития Казахских регионов. Разработка стратегий развития территорий на основе традиционных методов часто не обеспечивает достижения высоких конечных результатов и требует нового подхода – формирования стратегии на основе развития территориальных кластеров. Становится общепризнанным фактом положение о том, что в условиях глобализации для любого региона важным для устойчивости и экономической независимости является ее внутренняя организация, включая способность адекватно реагировать на изменения внутренней и внешней конъюнктуры отдельных отраслей, осуществлять быструю адаптацию за счет средств инновационной политики. Конкурентоспособность регионов основана на эффективности действующих в них субъектов экономической деятельности. Именно поэтому кластерный подход как альтернатива традиционной отраслевой, промышленной политике представляет собой эффективный инструмент повышения конкурентоспособности территории. В связи с этим в настоящей статье раскрываются особенности кластеров и преимущества развития кластерной политики в Казахстане, а также современные модели зернопродуктового кластера, которые широко используются в практике. Также рассмотрены трансакционные расходы Северного Казахстана, модель зернопродуктового кластера и эффекты, которые должны возникнуть от реализации кластерной политики в зерновом подкомплексе области.

Ключевые слова: кластер, эффект синергии, трансакционные расходы, межфирменные кооперации, предпринимательская активность.

R. T. Dulambaeva, G.M. Abdulmanova

The formation of grain products cluster in the Republic of Kazakhstan

The problems of managing Kazakhstan's regional development in modern economic conditions are constantly making actual the task of forming and implementing effective strategies for social and economic development of Kazakhstan's regions. Creation of development strategies for territories based on traditional methods often do not provide for achievement of high final results and demand a new approach – formation of strategy on the basis of developing territorial clusters. Provision that is becoming a generally accepted fact is that in the conditions of globalization the internal structure is an important condition of stability and economic independence for any region, which includes the ability to adequately respond to the changes of internal and external environment of certain sectors, perform quick adaptation at the expense of innovation policy means. Competitiveness of regions based on the efficiency of economic activity subjects working in them. For this reason cluster approach as an alternative for traditional sectorial, industrial policy represents an effective instrument for competitiveness increase of a territory. In this connection the present article unravels specific features of clusters and advantages of developing a cluster policy in Kazakhstan, and also current models of a grain products cluster which are widely used. Consideration is also given to transaction expenses of Northern Kazakhstan, model of grain products cluster and effects that are due to appear as the result of implementing cluster policy in grain sub-complex of the region.

Key words: cluster, synergy effect, transaction expenses, inter-firm, entrepreneurial activity.

Әлемдік жаһандану жағдайында елдің жоғары бәсекеге қабілеттілігін жеке фирмалар емес, керісінше өзара тығыз экономикалық қарым-қатынастармен байланысқан шаруашылық жүргізуші субъектілердің кластерлері қамтамасыз ете алады. Елбасымыз Н.Ә. Назарбаевтың айтуынша: «Кластерлік даму жеке және мемлекеттік сектор арасындағы нақты серіктестік байланыстың үлгісі бола алады». Сондай-ақ, «бұл кластерлерді мемлекеттің қолдауы, экономиканың басқа салалары дамусыз қалады дегенді білдірмейді».

Осылайша біз кластерді географиялық белгісі бойынша өзара байланысқан, бәсекелестік негізде аймақтық агломерацияның синергетикалық әсерін қамтамасыз ете отырып, бірлесіп әрекет ететін, бір-бірін толықтыратын компаниялар, ғылыми-зерттеу мекемелері, оқу ұйымдары, мемлекеттік биліктің жергілікті органдары, инфрақұрылымдық элементтер шоғырланған топ ретінде анықтаймыз [1].

Көп жағдайда географиялық жақын және өзара тығыз байланысты кәсіпорындардың жеке тобы өзінің артынан барлық экономикалық жүйені тартатын «созылмалы» «өсімдер полюсінің» рөлін атқарады. Олар аяқ астынан пайда болуы мүмкін. Алайда мемлекеттік қолдау олардың дамуында жағымды рөл ойнау керек, әсіресе, аяқасты нарықтық өзін-өзі ұйымдастырудың нәтижелері қанағаттанарлықсыз болған жағдайларда. Дәл осындай жағдай Қазақстанда орын алып отыр. Шикізаттық салалардың басымдылығы ұзақ мерзімді экономикалық өсімді қамтамасыз етуге түбегейлі кедергі жасап, елді дүниежүзілік нарық жағдаятына тәуелді етіп

отыр. Өндірістік емес салалар өсімінің тездетілуі ұзақ мерзімді болашақтағы ел экономикасының дамуының кілттік элементі болып табылады. Кластерлік стратегия қазірдің өзінде қайтарымды серпін бере алатын сол кілттік өндірістік емес салаларды анықтауға бағытталған.

Кластердің ерекше артықшылығы – оның шеңберінде бірсыпыра жағымды әсерлердің пайда болуы. Біріншіден, өндірістік масштаб әсері. Кластерлерге тән екінші жағымды әсер болып қамту әсері табылады. Кластердің үшінші жағымды әсері – өнімді жалпы стандарттау кезінде пайда болатын синергия әсері. Пайда байланыстың барлық бағыттары бойынша таралады. Бір саладағы белсенді бәсекелестік кластердің басқа салаларына да таралады [1].

Портердің пікірінше, қазіргі заманғы экономикада, әсіресе, жаһандану жағдайында секторларға немесе салаларға байланысты дәстүрлі бөліну өзінің өзектілігін жоғалтып жатыр. Бірінші орынға кластерлер – ұйымдар мен фирмалардың өзара байланыстарының жүйесі шығып жатыр. Осыдан кластерлердің аумақтық-өндірістік кешеннен басты айырмашылығы шығады, кластер нарықтық механизмді барынша есепке алады, кластер төменнің бастамасы бойынша құрылып және кәсіпорын өзінің бәсекеге қабілеттілігін жоғарылату үшін кластерлерге бірігу қажеттілігіне келетін болса ғана ол тиімді болуы мүмкін. Кластерлік тәсілдеме мемлекеттік өнеркәсіптік саясаттың мазмұнын түбегейлі өзгерте алады.

Дәнді-дақыл өнімдер саласы азық-түліктік кластерлердің құрылуының басты бағытта-

рының біріне жатқызылады және болашақтағы Қазақстанның АӨК-нің азық-түлік саласының дамуына қызығушылық танытады. Қазақстанның дәнді-дақыл өнімдер кластерін Орталық Қазақстан және Солтүстік Қазақстан аймақтары құрайды. Осылайша аймақтардың бүкіл Қазақстан бойынша дәнді-дақыл өндірісіндегі үлесі бидай бойынша шамамен – 80%, сұлы бойынша – 90%, қарақұмық пен тары бойынша – 40-55%, арпа мен бұршақ дәнділер бойынша – 70% [2].

Дәнді-дақылдар кластерінің келесідей ерекшеліктерін көрсетуге болады:

1. Дәнді-дақыл өндірісінің тұрақсыз сипаты, жағымсыз табиғаттық-климаттық жағдайларға шалдыққыштығы.

2. Кластер құрамына кіретін кәсіпорындардың өндірістік-технологиялық өзара байланысы.

3. Құрылым мен құрамның икемділігі, кластердің кеңеюі мен тарылуына бөгет жасайтын қатал ресми шектеулер мен барьерлердің жоқтығы.

4. Стратегиялық бағыттылық. Дәнді-дақыл кластерінің дамуына елдің азық-түлік қауіпсіздігі тікелей тәуелді.

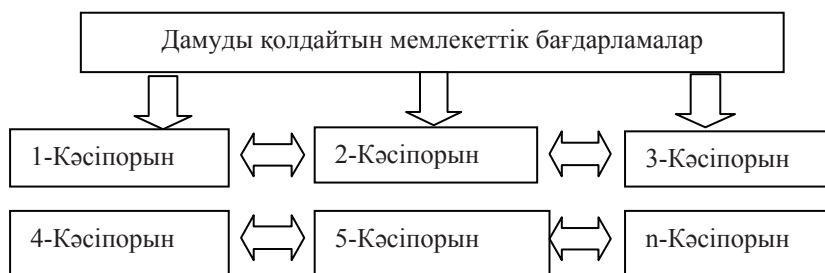
Дәнді-дақыл саласындағы дамудың кластерлік стратегиясының іске асуының әлемдік тәжірибесіне жүргізілген талдау негізінде бүгінгі күні әлемдік тәжірибеде қабылданған дәнді-дақыл кластерінің 2-типi анықталды.

Орталықтандырылған дәнді-дақыл кластері. Мұндай кластердің өзегі болып корпоративтік типтегі ірі агроөнеркәсіптік бірлестіктер табылады. Кластердің мұндай түрі АҚШ және Шығыс Еуропаның елдеріне тән. Сондай-ақ, ірі өңдеуші компаниялар осындай кластердің өзегі бола алады. Бұл біріншіден, Франция және Батыс Еуропаның басқа елдеріне тән. Орталықтандырылған кластер моделі 1а-суретте көрсетілген.

Үлестірілген дәнді-дақыл кластері. Дәнді-дақыл өндіретін және қайта өңдейтін шағын және орта кәсіпорындар жалпы өткізімдік босалқы кооперативтер жүйесіне біріктірілген.

а) Орталықтандырылған кластер моделі

ә) Үлестірілген дәнді-дақыл кластерінің моделі

1-сурет – Орталықтандырылған және үлестірілген кластер модельдері [3]

Сонымен бірге олар бір-біріне тәуелсіз бола отырып, ортақ мемлекеттік қолдауды алады. Жүйеге бірігу нарықтағы тауарлар қозғалысын оптималдауға мүмкіндік жасайды, кластердегі ортақ ақпараттық ағымды және инновацияның жылдам қозғалысын қамтамасыз етеді. Мұндай кластер дәнді-дақыл өндірісі бойынша әлемдік көшбасшылардың бірі Канада үшін тән. Үлестірілген кластер моделі 1ә-суретте көрсетілген.

Дәнді-дақыл кластерінің орталықтандырылған моделі үшін ірі агрокорпорациялар қолындағы дәнді-дақыл өндіретін және қайта өңдейтін сатылардың еншілес кәсіпорындарының шоғырлануы тән. Үлестірілген модельде дәнді-дақыл өндірушілері өздерін салыстырмалы түрде ерікті сезінеді, бірақ сонымен бірге бәсекелестік күресте жеңілу тәуекелінің деңгейі арта түседі.

Дәнді-дақыл өндірушілерінің бәріне түгел өнім өткізу уақыты мен әдісінің нақты анықсыздығы үлкен мәселе болып қала бермек, себебі нарықтың сұранысы мен бағасы тұрақсыз. Көптеген шаруашылықтар қоймалық жайлар мен қаражат болса, өнімді бірте-бірте сатуды ең тиімді шешім деп санайды. Бірақ шаруашылықтардың көпшілігі, әсіресе, шағындары, сақтау жағдайының жоқтығынан және басқа да көптеген себептер есебінен өнімді бірден сатқанды қалайды. Және осы жерде олар дәнді-дақылды экспортқа шығаратын сыртқы ұйымдардың қызметтеріне жүгінеді.

Зерттеу барысында Солтүстік Қазақстан облысының дәнді-дақыл кешеніндегі трансакциялық шығындардың үлесі 20% шығындарды құрайтыны анықталды [4]. Сонымен бірге ауылшаруашылық бөлімшенің көлемі құраушы шығындар бабына байланысты.

Орташаландырылған мәліметтер кәсіпорындар үлкен шығындарды пайда ала алмау формасында көретінін көрсетеді, сонымен бірге бәрінен де көп пайданы шағын өндірушілер (1000 га дейін) жоғалтады. СҚО дәнді-дақыл

кешеніндегі трансакциялық құрамдас бөлік 21,84-тен 28,25%-ға дейін тербеледі. Трансакциялық шығындардың көп түрі тікелей байқалмайды және сол себепті оларды статистикалық өлшеу қиын [4].

Қазақстандағы дәнді-дақыл кластерінің дамуы дәнді-дақыл кәсіпорындарының техникалық және технологиялық арта қалуымен тікелей байланысты. Сонымен қоса қазақстандық кәсіпкерлердің нашар экономикалық сауаттылығы және бәсекелестік күрестегі тәжірибесіздігі де өзінің жағымсыз әсерін тигізіп жатыр. 2-суретте Қазақстанның дәнді-дақыл кластерінің моделі ұсынылған.

Кластердің инновациялық бағдарлылығы оның маңызды ерекшелігі болып табылады. Сондықтан кластерге мүше болу жаңа технологияларға қол жеткізуді жеңілдетеді. Сонымен қоса, инновациялық үрдіске жаңа жеткізушілер мен тұтынушылар және де басқа салалардың кәсіпорындары тартылады. Фирмааралық кооперация нәтижесінде ҒЗТҚЖ іске асырылу шығындары азаяды, ол өз кезегінде ішкі трансакциялық шығындардың азюына алып келеді.

Облыстың дәнді-дақыл кешеніндегі кластерлік саясатты жүзеге асырудан пайда болуы тиіс негізгі әсерлерге келесілерді жатқызуға болады:

1. сыртқы нарықтардағы дәнді-дақыл кешенінің өнімдерінің бәсекеге қабілеттілігін арттыру;
2. дәнді-дақылды қайта өңдеу өнімдерінің экспорт көлемін арттыру;
3. дәнді-дақылды қайта өңдеудің жалпы дамуына және облыстың кәсіпорындарында өндірілетін өнімдер сапасының артуына жағдай жасайтын отандық кәсіпорындар арасында бәсекеге қабілеттілікті дамыту;
4. ұн өндірісінің көлемдерінің артуы және өндірістік қуаттылықты тиімді пайдалану есебінен оның сапасының артуы, дәнді-дақыл та-

1-кесте – Солтүстік Қазақстан облысындағы 2005-2009 жж. аралығындағы дәнді-дақыл кешеніндегі трансакциялық шығындар құрылымы (%) [4].

Ауылшаруашылық бөлімше	Трансакциялық шығындар			Жиыны
	Өндірістің ішкі	Сыртқы	Пайда ала алмау формасында	
1000 га дейінгі шаруа қожалығы	2,17	8,78	17,3	28,25
10000 га шаруа қожалығы және ЖШС	3,48	4,9	15,2	23,58
20000 га шамасындағы шаруа қожалығы және ЖШС	4,12	3,82	13,9	21,84

2-сурет – Дәнді-дақыл кластерінің моделі [3]

залайтын және ұнтақтайтын жабдықтардың жаңартылуы;

5. дәнді-дақылды терең қайта өңдеу бойынша баламалы ресурсты үнемдейтін технологиялардың қолданылуы;

6. ақпараттың қол жетімділігі жеңілдейді;

7. ауыл тұрғындарының жұмысбастылық деңгейі артады.

Бірақ ең басты әсер – құрылған кластер облыстағы кәсіпкерлік белсенділікті арттырады және АӨК-ң нарықтарындағы трансакциялық шығындарды азайтады, бұл өз кезегінде жалпы АӨК кәсіпорындарының инновациялық шамасының дамуына әсер етеді. Кластерді ұйымдастырғаннан кейін сатушылар, сатып алушылар, банктер, сақтандырушылар, тасымалдаушылар және т.б. нарықтың қатысушылары бір ақпараттық кеңістікте қызмет ете алатын

электронды тауар нарығын тиімдірек қолдануға мүмкіндік туады. Бұл нарықтың барлық қатысушыларының жұмыстарының тиімділігін едәуір арттырып, трансакциондық шығындарды азайтады [5].

Осылайша, ұдайы өндірістік үрдістердің кластерлік ұйымдастырылуы жалпы экономика үшін жағымды мультипликативті әсерге ие. Алайда кластеризация стратегиясын жүзеге асыру онай үрдіс емес, себебі бұл мәселе жүйелі түрде шешілуі керек. Нақты жағдайда макроэкономикалық масштаб көлемдеріне ие әртүрлі аймақтардың, мекемелердің, шаруашылық субъектілерінің мәселелері тоғысатын кеңістіктік экономикадағы мәселелер туралы сөз болып отыр. Әрине, мұндай масштабтағы мәселелер мемлекеттің тікелей қатысуымен және қолдауымен шешілуі қажет. Қорыта айтқанда,

жоғарғы деңгейдегі бәсекеге қабілеттілігі бар елдердің бәрінде, барлық жерінде кластерлер кең орын алған. Бұл жағдай барлық жоғары деңгейде дамыған ұлттық экономиканың негізгі белгісіне айналған. Кластерлердің пайда болуы ұлттық басымдық детерминанттарына тікелей байланысты, олардың жүйелілік сипатының

көрінісі болып табылады. Бәсекеге қабілеті бар сала өзара күшейту қатынасы арқылы басқасына көмектеседі. Бұндай сала тауарлардың сатып алушылары мен қызмет көрсететіндерге талап қойғыш болып келеді. Елде олардың болуы жабдықтаушы саланың бәсекеге қабілеттілігінің өсуінің маңызды факторы болады.

Әдебиеттер

- 1 Жанжақсинова Б.К. Кластерный подход – перспективное направление повышения конкурентоспособности и активизации инновационных процессов в регионах. Научно-практическая конференция, – КазНТУ, – 2011-05-14.
- 2 Алимжанова Г.Д., Формирование зернопродуктового кластера Казахстана. Материалы научных конференций, Вестник. Наука и практика. – 2012. – С. 52.
- 3 Гельмле А.М., Создание модели зернового кластера Казахстана. Материалы международной заочной научно-практической конференции. – Новосибирск: Изд. «Сибирская ассоциация консультантов», 2012. – С. 111.
- 4 Быков А. Казахстан: Особенности формирования кластера в АПК северного региона // Газета "КазакЗерно.kz" 2010. – №40. – С. 68.
- 5 Тургинбаева А.Н. Кластерный анализ инновационной деятельности в Республике Казахстан // Успехи современного естествознания. – 2008. – № 7. – С. 80-83.

References

- 1 B.K. Znanznaksinova, Klasternyi podhod – perspectivnye napravlenie povysheniya konkurentosposobnosti I aktivizacii innovacionnyh processov v regionah, Nauchno-prakticheskaya konferenciya, – KazNTU, – 2011-05-14.
- 2 Alimzhanova G.D., Formirovanie zernoproduktovogo klastera Kazahstana, Materialy nauchnyh konferencii, Vestnik. Nauka i praktika. – 2012. – S. 52.
- 3 Gelmlle A.M., Sozdanie modeli zernovogo klastera Kazahstana, Materialy mejdunarodnoi zaochnoi nauchno- prakticheskoi konferencii – Novosibirsk: Izd. «Sibirskaya associaciya konsultantov», 2012. – S. 111.
- 4 Bykov A., Kazahstan: Osobennosti formirovaniya klastera v APK severnogo regiona, Gazeta "KazahZerno.kz" – 2010. – №40. – S. 68.
- 5 Turginbaeva A.N., Klasternyi analiz innovacionnii deyatelnosti v Respublike Kazahstan // Uspehi sovremennogo estestvoznaniya. – 2008. – № 7. – S. 80-83.